

ԽՈՐՀՐԴԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ՎԵՐԱՍԱՀՄԱՆԱԳԾՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1973Թ.)

1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի և 1921թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերի ստորագրումից հետո՝ ԽՍՀՄ-ի գոյութան շուրջ 70 տարիների ընթացքում, խորհրդա-թուրքական (փաստորեն՝ հայ-թուրքական) սահմանի որոշման-սահմանագծման օրինականության հարցը վերածվել էր միջազգային, միջպետական և ազգամիջյան բարդ հիմնախնդրի: Տասնամյակներ շարունակ նշյալ պայմանագրերը դարձել էին մի կողմից թուրքիայի ու ԽՍՀՄ-ի, մյուս կողմից խորհրդային Հայաստանի ու ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների տարածայնությունների առարկան: Հայ ժողովրդի արմատական շահերի հաշվին տեղի ունեցած «Լենին-Աթաթուրք» գործարքը շարունակում էր մնալ նաև Սփյուռքի ազգային-քաղաքական շրջանակների ուշադրության կենտրոնում: Բնական է, որ խորհրդային Հայաստանում ու Սփյուռքում չէին կարող անտարբեր լինել խորհրդա-թուրքական սահմանի վերասահմանագծման պարբերական բնույթ ստացած աշխատանքների հանդեպ, որքան էլ որ դրանք գոնե՝ արտաքուստ, տեխնիկական բնույթ ունենային:

Թվում էր, թե այդպիսին էր լինելու նաև Անկարայում 1967թ. փետրվարի 28-ին ԽՍՀՄ և Թուրքիայի կառավարությունների ստորագրած ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև սահմանի վերասահմանագծման մասին Արձանագրությանը համապատասխան ստեղծված խորհրդա-թուրքական Համատեղ հանձնաժողովի աշխատանքը: Խորհրդա-թուրքական նշյալ Արձանագրությունն ուժի մեջ մտավ 1968թ. նոյեմբերի 5-ին¹: Այս Արձանագրությունում ևս չկար որևէ քաղաքական նախապայման, այսինքն՝ լռության միջոցով շրջանցվում էր խորհրդա-թուրքական սահմանի օրինականության հարցը²:

Նման մոտեցումը պայմանավորված էր նրանով, որ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը մինչ այդ բանավոր հայտարարությունների միջոցով էր միայն հրաժարվել Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Թուրքիային առաջադրած տարածքային պահանջներից:

¹ Արձանագրությունը տես ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 5, գ. 12, թ. 32-36:

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 5, գ. 12, թ. 33-43:

Բնական է, որ ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից ժամանակավորապես սառեցված նման լրջագույն խնդրի առկայությունը լրացուցիչ լարվածություն էր հաղորդում վերասահմանագծման հարցերով խորհրդա-թուրքական Համատեղ հանձնաժողովի աշխատանքներին: Նրա ողջ ժամանակամիջոցում ու մանավանդ 1973թ. դեկտեմբերին Անկարայում կայացած եզրափակիչ նստաշրջանում թուրքական կողմն ամեն ինչ անում էր խորհրդա-թուրքական սահմանի անձեռնմխելիության մասին լրացուցիչ հավաստիացումներ կորզելու համար: Նման պայմաններում Համատեղ հանձնաժողովում Խորհրդային Հայաստանը ներկայացնող գնդապետ Գուրգեն Նալբանդյանը, հայտնվելով Անկարայում ԽՍՀՄ դեսպանատան դրսևորած անտարբերության փաստի առաջ, համարձակորեն դիմագրավեց թուրքական կողմի անհիմն եւ ապօրինի նկրտումներին:

Մասնավորապես, երբ 1971թ. փետրվար-մարտին Համատեղ հանձնաժողովի խորհրդային պատվիրակությանը թույլ չէին տվել մեկնել Արևմտյան Հայաստան, Հայկական ԽՍՀ արտգործնախարարությանը ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ Գ. Նալբանդյանը գրում էր. «Ամբողջության մեջ թուրքական ժողովուրդը գոյատևում է իր կողմից նվաճված օտար հողերի առատության և բնության գրեթե անսպառ պարզևների հաշվին: Ինքը՝ թուրքը որպես այդպիսին, դեռևս գտնվում է սահմանափակվածության, բթանության և անգործուն վիճակում, նա շատ է հեռու այն հոգեբանական խոչընդոտի հաղթահարումից, որի ետևում իրեն թույլ կտար մտածել քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առաջադիմության մասին»¹:

Նույն փաստաթղթի մեկ այլ հատվածում նա նշում էր. «Իրենց իսկ սեփական հողերի վրա և իրենց սեփական տներում կոտորված միլիոնավոր հայերի ցեղասպանությունը մինչ այժմ չի դատապարտվել, ավելին, ցեղասպանության անմիջական կազմակերպիչները իրենց առջև հայերին ամբողջովին ոչնչացնելու խնդիր դրած սուլթան Մեհմեդը (նկատի ունի Համիդին - Ա. Հ.), Թալեաթ փաշան, Էնվեր փաշան, Ջեմալ փաշան, Իսմեթ փաշան, Կարաբեքիրը և այլք, որպես ժողովրդական հե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 480, թ. 19:

րոսներ ժողովրդականացվում են: Ոչ պակաս կարևոր դեր է խաղում դրանում և վաղնջական հայկական հողերի հարցը»¹:

Ի վերջո, Համատեղ հանձնաժողովը 1969թ. հունվարին սկսեց և 1973թ. դեկտեմբերի վերջին ավարտեց 616,5 կմ տարածությունը ընդգրկող խորհրդա-թուրքական պետական սահմանի վերասահմանագծման աշխատանքները: 1926թ. սահմանագծված խորհրդա-թուրքական պետական սահմանն ամբողջությամբ վերականգնվեց:

Իսկ արդեն թուրքական կողմի երկարատև ձգձգումներից հետո՝ 1973թ. դեկտեմբերի 1-ից 29-ը Անկարայում հրավիրված պետական սահմանի վերասահմանագծման Խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողովի եզրափակիչ նստաշրջանը թուրքական կողմի խարդավանքների հետևանքով վերածվեց սուր բանավեճերի եւ պայքարի թատերաբեմի:

Ի դեպ, բոլոր հիմունքներով, այս եզրափակիչ նստաշրջանը պետք է գումարվեր, ըստ հերթականության, Մոսկվայում: Սակայն, խորհրդային պատվիրակությունը, քամահրելով ԽՍՀՄ-ի հեղինակությունը, զիջումների գնաց թուրքերին: Դրանով իսկ թուրքերն իրենց համար ապահովեցին ձեռնտու դիրք, որպեսզի ճնշում բանեցնեն վերադասից մեկուսացման մեջ գտնվող խորհրդային պատվիրակության վրա և ստիպեն նրան ստորագրել Խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողովի իրավասության մեջ չմտնող քաղաքական փաստաթուղթ: Գ. Նալբանդյանը ժամանակին խորհրդային պատվիրակության ղեկավարության ուշադրությունը հրավիրել էր այդ կարևոր իրողության վրա, սակայն նրա բոլոր առաջարկությունները մնացին չքննարկված և առանց պատշաճ արձագանքի:

Խորհրդային պատվիրակությունը նստաշրջանում ներկայացված էր թուլացված կազմով, մինչդեռ թուրքական պատվիրակությունը ներկայացված էր ամբողջ կազմով, ավելին՝ նստաշրջանի աշխատանքին մասնակցեցին համապատասխան պայմանագրային փաստաթղթերում չհիշատակված առանձին անձինք:

Հենց սկզբից ակնհայտ դարձավ, որ նստաշրջանի աշխատանքներում թուրքական պատվիրակության հիմնական նպատակը լինելու է Համատեղ հանձնաժողովի տեխնիկական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 480, թ. 32-33:

իրավասության շրջանակներից քողարկված ձևով դուրս գալը և իրենց օգտին քաղաքական բնույթի նոր փաստաթղթի ստեղծումը, որը որոշում է խորհրդա-թուրքական հարաբերություններն ընդհանրապես և ամենագլխավորը՝ երաշխավորում է «թուրք-խորհրդային սահմանի անփոփոխելիությունը»:

Կրկին շեշտենք, որ պայմանավորվածության համաձայն Հանձնաժողովն ի սկզբանե ի գորու էր գբաղվել միմիայն տեխնիկական բնույթ ունեցող գործառույթներով: Սակայն, թուրքիան ներկայացնող դիվանագետների, գինվորականների և այլ պաշտոնյաների կողմից Անկարայում սկիզբ առավ հարցի հետևողական քաղաքականացումը, որը ծանր դրության մեջ դրեց այդ ամենին միանգամայն անպատրաստ խորհրդային պատվիրակությանը: Այս պայմաններում ԽՍՀՄ պատվիրակությունում Հայկական ԽՍՀ պաշտոնական ներկայացուցիչ, ԽՍՀՄ պետանվտանգության համակարգի պաշտոնաթող գնդապետ Գուրգեն Սեդրակի Նալբանդյանը, խորհրդային պատվիրակության կազմում փաստորեն մնալով միայնակ, իր համառության ու հաստատականության շնորհիվ բավականին մեծ ծավալի աշխատանք կատարեց թուրքական կողմի նպատակների բացահայտման, ԽՍՀՄ մյուս պատվիրակներից անկախ, ինքնուրույն քաղաքական դիրքորոշում բանաձևելու և այն հետևողականորեն պաշտպանելու համար: Գ. Նալբանդյանը խորհրդա-թուրքական պետական սահմանի անփոփոխելիության մասին քաղաքական դրույթը նրա վերասահմանագծման վերաբերյալ տեխնիկական փաստաթղթի մեջ խցկելու թուրքական կողմի համառ պահանջը ԽՍՀՄ-ի և Հայկական ԽՍՀ-ի համար առավել ևս բացարձակապես անընդունելի էր համարում:

Նա իրավացիորեն քննադատում էր խորհրդային պատվիրակության ղեկավարության պահվածքը, որը թուրքիայի ԱԳՆ-ի գրեթե բացահայտ թելադրանքի պայմաններում, առանց ԽՍՀՄ ղեկավար որևէ մարմնի թույլտվության, դուրս եկավ իր իրավասության շրջանակներից և գնաց անտեղի եւ հայ ժողովրդի շահերին հակընդդեմ քաղաքական գիջումների: Այդ իսկ պատճառով Գ. Նալբանդյանը հենց սկզբից անհրաժեշտ համարեց կոշտ դիրքորոշում դրսևորել, որովհետև նրա համոզմամբ թուրքերը ցանկանում էին հայկական հողերի նվաճման փաստը ճանաչող նոր քաղաքական փաստաթուղթ ստանալ:

Հիմնախնդիրը դիտարկելով համազգային շահերի համատեքստում նա նախագուշացնում էր, որ խորհրդային դիվանագիտության վրիպումներն ամբողջ աշխարհում կարող են առաջ բերել հայ հասարակայնության բացասական հակազդեցությունը: Ուշադրություն հրավիրելով այն փաստի վրա, որ Սփյուռքը խիստ զգայուն է հայկական հողերի մեծ մասը նվաճած Թուրքիայի հետ ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունների հարցում, Գ. Նալբանդյանը միաժամանակ արձանագրում էր հայ ժողովրդի հողային կորուստների ու Հայոց Ցեղասպանության անխզելի կապի ու փոխպայմանավորվածության փաստը: Դրանով նա զգուշացնում էր, որ ճանաչելով հայկական հողերի զավթման փաստը, ԽՍՀՄ-ը փաստորեն հերքում է Հայոց Ցեղասպանության պատմական իրողությունը: Ուստի, լինելով խորհրդային «ինքնիշխան», իսկ իրականում ընդամենը «միութենական» հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցիչ, Գ. Նալբանդյանը թուրքական կողմի նկրտումները չեզոքացնող որոշակի առաջարկներ, առարկություններ, խնդրանքներ ներկայացրեց, սակայն դրանք բոլորն էլ վերջնական արդյունքում խորհրդային պատվիրակության ղեկավարության կողմից անտեսվեցին:

Խորհրդային պատվիրակությունը և Թուրքիայում ԽՍՀՄ դեսպանատունն իրենց նախագծի¹ վճռական պաշտպանության համար թեպետ ունեին ծանրակշիռ դիվանագիտական, իրավաբանական և այլ փաստարկներ, բայց, ցավոք, դա չարեցին: Գ. Նալբանդյանն անհրաժեշտ էր համարում դրսևորել Խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողովի աշխատանքի բնույթին և բովանդակությանն ամբողջությամբ համապատասխանող խորհրդային նախագծի պաշտպանության համար կոշտ դիրքորոշում, քանզի նրա համոզմամբ «թուրքերը մտադիր էին իրենց ձեռքը զցել հայկական հողերի նվաճումն իրենց օգտին ամրագրող նոր քաղաքական փաստաթուղթ»: Նա ԽՍՀՄ պատվիրակության ղեկավարին պաշտոնապես հայտարարեց. «Խորհրդա-թուրքական պետական սահմանի անփոփոխելիության մասին կետը համարում են բացարձակապես անընդունելի՝ ո՛չ ԽՍՀՄ-ի համար ընդհանրապես, ո՛չ էլ, առավել ևս, Հայկական ԽՍՀ-ի համար մասնավորապես: Թուրքերը

¹ Խորհրդային նախագիծը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 83, ք. 48:

լուծում են հայկական հողերի զավթման մեր կողմից կրկին ճանաչելու իրենց ծայրահեղորեն հետաքրքրող կոնկրետ հարցը: Եթե անցնի թուրքական նախագիծը, հետևաբար թուրքերը, ըստ իրենց մտահղացման, կստանան ավելի ուժեղ և ծանրակշիռ փաստաթուղթ, քան Կարսի և Մոսկվայի 1921թ. պայմանագրերը: Այս անգամ զավթված հայկական հողերը թուրքերի օգտին ամրագրող նոր փաստաթղթի ծանրակշռությունը կպայմանավորվի այդ փաստաթղթի ընդունման մեջ Հայկական ԽՍՀ մասնակցությամբ՝ ի դեմս նրա ներկայացուցչի: Բայց խնդրում են հաշվի առնել, որ Հայկական ԽՍՀ ներկայացուցիչն այդպիսի փաստաթղթի ընդունմանը չի մասնակցելու: Մենք չենք կարող մոռանալ հայերի օրինական շահերի մասին: Ինչ որ դիվանագիտական վրիպում այդ հարցում կարող է ողջ աշխարհում հայ հասարակայնության բացասական հակազդեցությունն առաջացնել: Խորհրդա-թուրքական պետական սահմանի ճակատագիրը հայ ժողովրդի հետ ուղղակի, անմիջական առնչություն ունի: Հայկական հողերի տասնինը-քսաներորդ մասը նվաճված է թուրքերի կողմից: Հայկական ԽՍՀ հասարակայնությունը, ողջ հողագնդի վրա աստանդական հայերի բազմաթիվ գաղթօջախները հավանություն են տալիս և աջակցում են մեր երկրի (նկատի ունի ԽՍՀՄ-ը - Ա. Բ.) արտաքին քաղաքականությանը՝ քանի դեռ հաշտվում են իրենց ողբերգության հետ և ձայն չեն բարձրացնում արդարության վերակազմման համար, սակայն միևնույն ժամանակ նրանք պահանջում են, որպեսզի չփորփորեն իրենց վերքերը և չվիրավորեն իրենց ազգային զգացմունքները: Հաշվի առեք, հայկական հողերի զավթման ճանաչումը նշանակում է և ցեղասպանության ճանաչում, քանզի չի եղել հայոց ցեղասպանություն առանց թուրքերի կողմից հայկական հողերի զավթման և չի եղել հողերի զավթում առանց ցեղասպանության (ընդգծումը մերն է - Ա. Բ.): Ժամանակը չէ՞ արդյոք դադարեցնել գոնե պաշտոնական հռչակագրերը, որոնք փաստորեն ճանաչում են թուրքերի կողմից հայկական հողերի զավթումը»:

Գ. Նալբանդյանը վճռական կերպով պահանջեց իր առաջարկները եւ բողոքը հաղորդել ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի նախարարությանը, Մոսկվայում գտնվող ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Նախագահության նախագահի տեղակալ, ՀԽՍՀ Գերա-

գույն Խորհրդի Նախագահության նախագահ Ն. Խ. Հարությունյանին, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի և Նախարարների Խորհրդի ղեկավարությանը: Ի դեպ, ուշագրավ եւ ինքնին խոսում մեկ փաստ եւս. Կրացական ԽՍՀ պաշտոնական ներկայացուցիչ Օ. Գիգինեյշվիլին այդպես էլ չմիացավ նրա բողոքի առաջարկին: Ինչեւէ, չնայած Գ. Նալբանդյանին խոստացվեց, որ նրա պահանջը կփոխանցվի ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի քննարկմանը, սակայն հետագայում պարզվեց, որ խոստումը չի իրականացվել:

Իմիջայլոց, այստեղ տեղին է հիշատակել Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության դիրքորոշման մասին: Այսպես, նրա ցուցումներով Խորհրդային եւ թուրքական պատվիրակությունների համար Հանձնաժողովի Հայկական ԽՍՀ-ում գտնվելու ժամանակահատվածում կազմակերպվել էին բազմաթիվ էքսկուրսիոն շրջայցեր: Հայաստանում Խորհրդային պատվիրակության հետ բոլոր հանդիպումներում թուրքերի նկատմամբ որևէ անբարյացակամ վերաբերմունքի դրսևորման նույնիսկ ոչ մի ակնարկի դեպք չի եղել: Թուրքերը տառաջիորեն ցնցված էին Հայաստանում մնան բարյացակամ վերաբերմունքից, չգիտեին ինչպես արտահայտեն իրենց շնորհակալությունը: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը Խորհրդային պատվիրակության աշխատանքը բարձր է գնահատել և նրա ղեկավարներին պարգևատրել է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի Պատվոգրերով, իսկ պատվիրակության բոլոր անդամներին՝ Նախարարների Խորհրդի Պատվոգրերով, հանձնվել են նվերներ:

Ինչեւէ, թուրքական նախագիծը¹ նախաբանի «հրավառության» և ողջ տեքստի «չքեղ» բառակազմության մեջ հմտորեն թաքցրել էր թուրքերի համար ամենից կարևոր մի բառակապակցություն՝ «ԱՆՓՈՓՈՒՍ ՍԱՀՄԱՆ ԽՍՀՄ-Ի ԵՎ ԹՈՒՐԵԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ»:

Եվս մեկ ուշագրավ հանգամանք: Ինչպես հայտնի է, թուրքական դիվանագիտությունը «Թուրքիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև սահմանի անփոփոխելիության մասին» հռչակագիր ամեն գնով փորձում էր կորզել Թուրքիա Խորհրդային յուրաքանչյուր

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 83, թ. 49-51:

պաշտոնական պատվիրակության այցելությունից, անգամ եթե այդ այցը կրեր թեկուզ գյուղատնտեսական բնույթ:

Եվ ահա եկավ թուրքերի համար վաղուց այդքան սպասված օրը: Նրանք կարծես թե հասել էին իրենց նպատակին. Անկարայի ԽՍՀՄ դեսպանատունը համաձայնվել էր պետական սահմանի անփոփոխելիության մասին դրույթը ներառել վերասահմանագծման վերաբերյալ տեխնիկական փաստաթղթում, իսկ Մոսկվայից այդ առիթով ժամանած խորհրդային բարձրաստիճան պաշտոնյաները սպասում էին միայն եզրափակիչ Կոմյունիկեի ստորագրմանը և հանդիսավոր բանկետին, վերջիններին կարծես թե միայն հենց դա էր հետաքրքրում:

Խորհրդա-թուրքական շամատեղ կոմյունիկեի ստորագրման հանդիսությանը ներկա գտնվելու համար լրացուցիչ Անկարա էր ժամանել հետեւյալ բարձրաստիճան խորհրդային պետական պատվիրակությունը. ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Նախագահության նախագահի տեղակալ Յասնով, ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի գլխավոր քարտուղար-նախարարի տեղակալ Յու. Չերնյակովը, ԽՍՀՄ Ձինված Ուժերի Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ, գեներալ-գնդապետ Մ. Կոզլով, ԽՍՀՄ սահմանապահ զորքերի պետ, գեներալ-լեյտենանտ Վ. Մատրոսով:

Հանդիսությանը ներկա էին թուրքական մամուլի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, լուսանկարիչներ, կինովավերագրությունը: Հանդիսությունն ավարտվեց հիացական կենացներով, շամպայնով, իսկ հետո բանկետով «Բեյուք Անկարա» ռեստորանում:

Սակայն այդ գործընթացը սովետների եւ թուրքերի համար կրկին վերածվեց սև մղձավանջի, երբ ԽՍՀՄ միասնական պատվիրակության մեջ մտնող խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գուրգեն Նալբանդյանը բացահայտ կերպով ըմբոստացավ, և ի տարբերություն իր գործընկերոջ վերջին պահին սեփական տեսակետից հետ կանգնած խորհրդային Վրաստանի պատվիրակ, պատմաբան Օ. Գիզինեյշվիլիի, հրաժարվեց ստորագրել եզրափակիչ Կոմյունիկեն և մասնակցել այդ առիթով խորհրդային հյուրերի պատվին կազմակերպված շքեղ բանկետին:

Հայկական ԽՍՀ 72-ամյա ներկայացուցիչը դեկտեմբերի 29-ին առավոտյան ժամը 8-ին, Կոմյունիկեի ստորագրման օրը.

ԽՍՀՄ պատվիրակության ղեկավարությանը և անդամներին պաշտոնապես հայտարարեց, որ հանդիսությանը ներկա չի գտնվելու և փաստաթղթերի ստորագրմանը մասնակից չի լինելու: Դա արվեց որպես պետական սահմանի վերասահմանագծման խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողովի ապօրինի ակտի դեմ ուղղված բողոքի նշան, և ամենագլխավորը այն բանի համար, որպեսզի Գ. Նալբանդյանի խոսքերով. «թուրքերը, ինչպես նաև մեր դիվանագետները, հասկանան, որ հայկական հողերի մասին հարցը օրակարգից հանված չէ (ընդգծումը մերն է - Ա.Գ.)»:

Ի վերջո, ինչ էր իրենից ներկայացնում այդ չարաբաստիկ հակահայկական Կոմյունիկեն: Այդտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Թուրքիան եւ ԽՍՀՄ խաղաղության և անվտանգության պահպանման նպատակներով փաստագրում են իրենց անփոփոխ սահմանը, ինչը հույժ նշանակալից ձեռքբերում է ավելի քան կեսդարյա ժամանակահատվածի ընթացքում երկու երկրների միջև խաղաղության և բարիդրացիության սկզբունքների ոգով զարգացող թուրք-խորհրդային հարաբերություններում: Կողմերը գտնում են, որ անկախության, իրավահավասարության, տարածքային ամբողջականության և ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքների հարգման շրջանակներում երկու երկրների օգտին զարգացող թուրք-խորհրդային հարաբերություններում ձեռք բերված այս դրական առաջընթացը տարբեր ոլորտներում նրանց համագործակցության մեջ կարևոր ներդրման նոր տարր է»¹:

Իր հերթին, ԽՍՀՄ պաշտոնական տեղեկատվական խոսափոխ ՏԱՍՍ-ը Կոմյունիկեի ստորագրման առթիվ հաղորդագրության մեջ նույնպես շեշտում էր «անկախության, ինքնիշխանության, իրավահավասարության, տարածքային ամբողջականության, սահմանների անձեռնմխելիության, ներքին գործերին չխառնվելու» սկզբունքները, փաստաթուղթը համարելով «նոր կարևոր ներդրում է խորհրդային Միության և Թուրքիայի համագործակցության մեջ»²:

Խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողովի եզրափակիչ նստաշրջանի ավարտից անմիջապես հետո վերադառնա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 83, թ. 52-53:

² "Правда", 30 декабря 1973. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 83, թ. 54-55:

լով Երևան, հենց հաջորդ օրը՝ 1973թ. դեկտեմբերի 31-ին, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանը ներկայացրած իր ընդարձակ, մանրամասն ու փաստարկված գեկուցագրում¹ գնդապետ Գուրգեն Նալբանդյանը համարձակորեն քննադատում էր ԽՍՀՄ պատվիրակության ղեկավարության դիրքորոշումը, որը Թուրքիայի ԱԳՆ-ի գրեթե բացահայտ թելադրանքի պայմաններում՝ առանց ԽՍՀՄ ղեկավար որևէ մարմնի թույլտվության, դուրս եկավ իր իրավասության շրջանակներից և զնաց անհիմն քաղաքական գիշումների: Նրա եզրակացությունը հետևյալն էր. «Այսպիսով, թուրքերը Խորհրդային դիվանագետների թուլության, նրանց կողմից անհասկանալի գիջողականության շնորհիվ ստացան իրենց համար ևս մեկ կարևոր, ավելի հեղինակավոր փաստաթուղթ այն մասին, որ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը կրկին ճանաչում է թուրքերի կողմից հայկական հողերի զավթումը: Մարդասպանը և թալանչին ևս մեկ համաներում ստացավ»:

Եզրափակելով, տեղին ենք համարում հակիրճ ներկայացնել Գուրգեն Սեդրակի Նալբանդյանի կենսագրությունը: Ո՞վ էր ի վերջո այն հայորդին, ով իր ամբողջ կյանքն անմնացորդ նվիրելով Խորհրդային իշխանությանը եւ դրա անվտանգության ամրապնդմանը, այդուհանդերձ, ըմբոստացավ հենց նույն սովետների դեմ՝ անվեհեր հայրենասիրությամբ մաքառելով հանուն Հայ Դատի:

Նա ծնվել է 1902թ. հունիսի 6-ին Մեծ Ղարաքիլիսայում (ներկայումս՝ Վանաձոր): Հայրը՝ Սեդրակ Մարտիրոսի Նալբանդյանը, զոհվել է 1918թ. Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ամենադաժան կռիվներից մեկում՝ Հաջիղարա (Լեռնապատ) գյուղի համար մարտում: 1929թ. գերազանցությամբ ավարտել է Կրեմլի միացյալ զինվորական դպրոցը, ապա ծառայել 40-րդ Երևանյան սահմանապահ ջոկատում: Մինչև 1938թ. նա սահմանապահ ջոկատի պետի տեղակալ էր, ապա ծառայել է Հայկական սահմանապահ օկրուգի զորքերի վարչությունում որպես 5-րդ (հետախուզական) բաժնի բաժանմունքի պետ: 1943թ. ավարտել է Մ. Ֆրունզեի անվան Ռազմական ակադեմիայի արագացված դասընթացները և նշանակվել նշյալ օկրուգի զորքերի պե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 83, ք. 19-47:

տի տեղակալ-5-րդ բաժնի պետ և որպես օպերատիվ խմբերի պետ մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Անդրկովկասի համար մղված սահմանային բոլոր մարտական գործողություններին: 1951թ. պաշտոնաթող է եղել, 1952-1957թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ ՍՏՆՊի արդյունաբերության նախարարությունում, 1958թ.-ից՝ եղել է Առևտրի նախարարի օգնական: ՀՀ սահմանապահ զորքերի վետերանների Խորհրդի պատվավոր նախագահն էր: Մահացել է 1998թ.՝ 96 տարեկան հասակում: Իրավամբ համարվել է Խորհրդային Հայաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետության սահմանապահ զորքերի պատրիարքը: Պարգևատրվել է բազմաթիվ շքանշաններով, 22 մեդալներով, 8 կրծքանշաններով: Ծառայության ժամանակ և անգամ պաշտոնաթողությունից հետո եղել է թուրք սահմանապահների սարսափը և նրանց կողմից անվանվել Նալբանդ փաշա:

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ՊՆ «Մայր Հայաստան» զինվորական
բանգարանի տնօրեն,
պատմական գիտությունների թեկնածու